

ЧОВГАН В. О.,
аспірант кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.8

ПІДХОДИ ДО ПРАВООБМЕЖЕНЬ ЗАСУДЖЕНИХ, ЩО ОБУМОВЛЕНІ ІЗОЛЯЦІЄЮ

У статті вперше здійснено аналіз юридичної літератури із концентрацією уваги на темі ізоляції як джерела правообмежень засуджених, а також підготовлено базу для критичної оцінки в наступній частині статті. Для цього проаналізовано ідеї науковців, що стосуються цієї теми, окремі міжнародно-правові документи, висловлені деякі коментарі відповідних положень з урахуванням сучасного розвитку відповідних правових знань.

Ключові слова: правообмеження, права засуджених, обмеження прав, засуджені, кримінально-виконавче право, ізоляція.

В статье впервые осуществлен анализ юридической литературы с концентрацией внимания на теме изоляции как источнике правоограничений осужденных, а также подготовлено базу для критической оценки в следующей части статьи. Для этого проанализированы идеи ученых, касающиеся этой темы, отдельные международно-правовые документы, высказаны некоторые комментарии к соответствующим положениям с учетом современного развития правовых знаний.

Ключевые слова: правоограничения, права осужденных, ограничения прав, осужденные, уголовно-исполнительное право, изоляция.

The paper analyzes the legal literature with focus on the topic of isolation as a source of prisoners' rights restrictions. It also has been prepared as a basis for critical evaluation in the next part of the article. For this purpose the ideas concerning the topic and some international legal instruments have been analyzed. Some comments on relevant provisions given the current development of relevant legal knowledge have been presented.

Key words: restrictions, rights of prisoners, restrictions of rights, inmates, penitentiary law, isolation.

Вступ. Проблема розуміння обмежень, що обумовлені ізоляцією, або так званих фактичних правових обмежень засуджених є однією із тих, що безпосередньо стосуються розвитку доктрини правового статусу засуджених, їх прав, обов'язків, об'єму кари, що до них застосовується. Виняткова важливість її дослідження пов'язана із теоретичними та практичними завданнями щодо розробки теорії реалізації прав та законних інтересів засуджених і пояснюється взаємозалежністю між її розумінням та межами карального впливу держави на особу, яка засуджена за вчинення злочину та відбуває покарання, яке пов'язане з ізоляцією від суспільства.

Наукова доктрина кримінально-виконавчого права на сьогодні не містить теоретичних положень, які могли б бути використані з метою пояснення ізоляції саме як джерела правообмежень. Не встановлено, як розуміти «неминучість» обмежень прав у зв'язку з ізоляцією і те, які права дійсно не можуть бути реалізовані за стінами кримінально-виконавчих установ, а які ні. Так само не прослідковуються в літературі міркування щодо змінюваності розуміння правообмежувального потенціалу ізоляції залежно від історичних та політичних умов. Взагалі не ставилось питання про наукову та практичну доцільність обґрунтування ідеї, що обмеження можуть витікати із факту ізоляції.

Обрана тема так само, як і теоретичний доробок, що стосується обмежень прав засуджених, залишалась і залишається поза увагою вітчизняних та зарубіжних фахівців. Окремі аспекти вказаної проблеми вивчали О.О. Беляєв, Й.С. Ной, В.І. Селіверстов, М.О. Стручков, І.Я. Фойницький та деякі інші. Однак, вітчизняні наукові праці, в тому числі ті, що опубліковані за царських, радянських часів, які характеризувались актуальними та високоякісними напрацюваннями у сфері виконання покарань, не сформулювали чітких висновків, що могли б стати базою або іншим чином допомогти у вирішенні окресленої вище проблеми. Отже, теоретично невирішеними, недослідженими залишаються практично всі аспекти, які були вказані. Це per se обумовлює актуальність проблеми.

Постановка завдання. Метою статті є вперше провести аналіз літератури із концентрацією уваги на ізоляції як джерелі правообмежень засуджених, а також підготувати базу для авторських міркувань у наступній частині статті. Для цього перед нами постає завдання проаналізувати ідеї науковців, що стосуються

до цієї теми, окремі міжнародно-правові документи, здійснити поверхневу оцінку відповідних положень з урахуванням сучасного розвитку правових знань для використання їх у наступній частині статті.

Результати дослідження. Щоб більш наглядно пояснити, в чому полягає ідея фактичних правообмежень, можна навести такий приклад. Засуджений, який знаходиться у кримінально-виконавчій установі, має за правом приватної власності житло – будинок, що знаходиться за межами установи виконання покарань, яким він може розпоряджатись шляхом продажу, дарування, міни, однак він не може користуватись ним, так як це неможливо через його ув'язнення, знаходження в умовах ізоляції. Таким чином, має місце вилучення однієї із правомочностей, які входять до змісту права власності (що, як відомо, включає володіння, розпорядження та користування), а саме користування власною річчю, а тому це означає наявність обмеження права власності на житловий будинок. Вилучення ж правомочності, з нашої точки зору, може розглядатися як обмеження права або, як його ще називають, правообмеження.

Унікальність фактичних правообмежень засуджених полягає в тому, що вони, на відміну від їхньої протилежності – юридичних правообмежень, не знаходять безпосереднього закріплення в законі. Це не означає, що вони є незаконними. Засуджений позбавляється тих чи інших благ, обмежується у правах, проте це не знаходить свого безпосереднього закріплення в законі. Наприклад, у жодній правовій нормі не вказується, що засудженому, який відбуває покарання у виді позбавлення волі на певний строк, заборонено жити у власному будинку, проте це витікає із заборони самовільно залишати колонію, порушувати лінію охорони (ч. 4 ст. 107 Кримінально-виконавчого кодексу України). Утім, можна з певною мірою умовності сказати, що така заборона і є їхнім закріпленням, хоча й опосередкованим.

Незважаючи на те, що ідея щодо необхідності обґрунтування та визнання існування фактичних обмежень виникла ще в середині ХХ ст., вона була остаточно закріплена в Основних принципах поводження з ув'язненими (затверджені Резолюцією 45/111 Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 14 грудня 1990 р.), де в п. 5 вказується, що за винятком тих обмежень, необхідність яких *обумовлена самим фактом ув'язнення у в'язницю* (курсив автора. – В.Ч.), всі ув'язнені користуються правами людини і фундаментальними свободами, закріпленими в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права, Міжнародному пакті про громадянські й політичні права і Факультативному протоколу до них, а також іншими правами, які викладені в інших пактах Організації Об'єднаних Націй [1, с. 39].

Ця ідея носила досить популярний характер, підтвердженням чого є те, що дещо пізніше вона навіть розглядалась Комітетом ООН із прав людини як складова змісту ч. 1 ст. 10 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, яка передбачала, що всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі. Про це свідчить п. 3 Генерального коментаря ст. 10 Пакту, який був розроблений Комітетом ООН із прав людини [2], в якому зазначено: «Особі, які позбавлені волі, не можуть бути суб'єктом поводження або обмежень інших, ніж результат обмеження (або позбавлення. – прим. авт.) їхньої волі. Особи, позбавлені волі, користуються усіма правами, які встановлені в Пакті, вони є суб'єктами лише тих обмежень, які неминучі у закритому середовищі».

Таким чином, була сформульована ключова засада, яка полягала в презумпції користування засудженими всіма правами, що й інші громадяни, за винятком обмежень, які витікають із факту ув'язнення (або ж, іншими словами, ізоляції). Разом із тим, це означало не лише конституювання ідеї можливості накладення на засуджених фактичних правообмежень, а й встановлення вимоги до всіх існуючих юридичних правообмежень, тобто тих, які закріплені в законодавстві. Ця вимога полягала в тому, що всі правообмеження, яким підлягають засуджені, повинні бути зіставлені з неминучістю їх походження від ізоляції або, якщо висловлюватись формулюванням авторів Генерального коментаря, неминучістю їх у закритому середовищі. Відповідно, якщо певне юридичне обмеження не пов'язано із фактом ув'язнення, воно не повинно визнаватись обґрунтованим. Пізніше ця ідея була доповнена та конкретизована, напевно, виходячи з того, що навряд чи вона могла б мати реальне практичне значення для забезпечення прав засуджених осіб, іншими міжнародними документами, які встановили можливість накладення правообмежень, наприклад, з метою збереження безпеки в установі виконання покарань. Хоча можна припустити, що під обмеженнями, які встановлюються з метою безпеки, також можна розуміти такі, що є неминучими в закритому середовищі.

Окремі дослідники так званого Конвенційного права (доктрина, що пов'язана із застосуванням Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод) вважають навіть, що воно, незважаючи на те, що в Конвенції закріплені вичерпний перелік підстав для обмежень прав, що містяться в ній (наприклад, запобігання безладу або злочинів, захист здоров'я чи моралі), допускає також можливість окремих обмежень, які є «неминучими наслідками ув'язнення». При цьому, тим не менш, вказують, що держава повинна обґрунтувати необхідність і пропорційність таких обмежень, а також чітко закріпити їх у національному праві [3, с. 10]. З метою подальшого обґрунтування власної позиції дуже важливо підкреслити, що визнаючи можливість правообмежень як наслідків ув'язнення (факту ізоляції), автор вказав на необхідність їх обґрунтування. Іноді як приклад наводять обґрунтування такого роду обмежень з огляду на міркування безпеки [4, с. 15-16]. Тобто будь-яке фактичне обмеження повинно бути співвіднесене з обґрунтованими допустимими цілями, закріпленими в Конвенції.

Європейський суд із прав людини в багатьох своїх рішеннях вказує на так звані обмеження, що неминучі у зв'язку із самим позбавленням волі, під чим, по суті, розуміються ті ж самі обмеження, що пов'язані з фактом ізоляції. Наприклад, у п. 27 рішення у справі «Діксон проти Сполученого Королівства» Суд указав, що «захід у виді позбавлення волі за визначенням здійснює вплив на звичайні вигоди волі й неминуче тягне обмеження і контроль здійснення прав, передбачених Конвенцією» [5]. У рішенні Великої Палати у цій же справі у п. 68 Суд зазначив: «Особа, знаходячись в ув'язненні, зберігає її Конвенційні права, причому кожне обмеження цих прав повинно бути обґрунтоване в кожній конкретній справі. (...) Це обмеження може витікати, *inter alia*, із необхідності і неминучості наслідків ув'язнення» [6].

У п. 2 коментаря Європейський в'язничних правил [7]¹, який був розроблений Комітетом Міністрів Ради Європи, зазначається, що позбавлення волі не означає, що засуджені автоматично позбавляються своїх політичних, цивільних, соціальних, економічних і культурних прав. Неминучим є те, що права засуджених обмежені втратою ними свободи, але таких обмежень повинно бути якомога менше.

Зі схожими питаннями мали справу й вітчизняні дослідники. У 1960 р. автори навчального посібника з радянського виправно-трудового права вказували, що позбавлення волі надає деяких «специфічних особливостей до фактичного здійснення ув'язненими обов'язків і прав» [8, с. 109]. Розвиток ця теза отримала у твердженні, що засуджені через факт позбавлення волі позбавлені можливості користуватися тими чи іншими правами [8, с. 109-110; 9, с. 83-84; 10, с. 7]². О.О. Беляєв дещо видозмінював цю позицію і вказував, що «володіючи правами й обов'язками громадян СРСР, засуджені обмежуються в користуванні ними», наводячи в якості прикладу те, що засуджений не може здійснювати право свободи зборів і демонстрацій, бути повіреним (за цивільно-правовим договором. – В.Ч.) [11, с. 14]. О.С. Іоффе, досліджуючи цивільно-правовий статус засуджених та питання реалізації ними цивільних прав, указував, що межі безпосереднього впливу позбавлення волі точно виражені в самому понятті позбавлення волі, яке охоплює собою свободу пересування, поселення тощо, яка входить у зміст цивільної правоздатності. Навпаки, межі опосередкованого впливу в самому законі не визначені (практично мова йде про фактичні правообмеження. – В.Ч.) [12, с. 14]. І.В. Упоров вважав, що з особистих немайнових прав щодо засуджених, які тримаються у виправних установах, повною мірою зберігаються, зокрема, право на життя, на вибір своєї національної приналежності, право на свободу совісті, слова, літературної творчості. Інші особисті права, на його думку, певним чином обмежуються, що є наслідком реалізації покарання у вигляді позбавлення волі, яке передбачає перебування засудженого в ізолюванні виправній установі [13, с. 137].

Наведена ідея піддавалась принциповій критиці з боку видатного радянського вченого в галузі виправно-трудового права М.О. Стручкова, який вказував, що такі концепції призводять до того, що не об'єм прав та обов'язків засудженого впливає на правовий стан, в якому він опинився, а факт позбавлення волі [14, с. 181]. Не можна допустити, щоб особа формально мала якісь права, але фактично не могла ними скористатись, щоб громадянин мав якісь обов'язки, але не міг їх виконувати, адже це суперечить «духу соціалістичної законності» [14, с. 182; 15, с. 121]. На протипагу була висунута інша концепція: «фактична неможливість здійснювати права і виконувати обов'язки – наслідок більш глибокої причини, яка прихована в характері покарання у вигляді позбавлення волі» [14, с. 121], «все залежить не від фактичної неможливості користуватись тим чи іншим правом, а від певного правового положення особи, яка відбуває покарання. (...) Неможливість засудженого жити у своєму будинку пов'язана не з тим, що його не пускає додому адміністрація колонії, а з тим, що в нього є обов'язок постійно знаходитись в колонії або тюрмі» [14, с. 182; 15, с. 121].

Схожу позицію з тією, яка критикувалась М.О. Стручковим, займав також І.В. Шмаров, який писав: «Позбавлення громадянина одного з основних суб'єктивних прав – свободи тягне за собою обмеження сукупності найбільш значимих для нього соціальних цінностей і благ – свободи пересування, свободи спілкування, соціальних зв'язків, можливостей розпоряджатись багатьма важливими для нього суб'єктивними правами. Тому ізоляцію від суспільства необхідно розглядати як комплекс правообмежень, оскільки позбавлення або звуження об'єму прав обумовлено саме ізоляцією» [16, с. 76]. Ізоляція включає в себе цілий комплекс обмежень політичних, соціально-економічних та особистих прав осіб, які позбавлені волі [17, с. 252].

У свою чергу, ця позиція також була серйозно розкритикована, але вже В.І. Селіверстовим у відомій серед фахівців праці «Теоретичні проблеми правового положення осіб, які відбувають покарання». У ній одним із завдань дослідження він указав необхідність вирішення існуючих сумнівів у розумінні ізоляції як універсальної заборони, що породжує цілий комплекс обмежень прав засуджених. Підставою для такої постановки питання, з-поміж інших факторів, на думку автора, було те, що законодавець у той час поступово

¹Саме правило 2 сформульоване наступним чином: «Особа, позбавлені волі, зберігають усі права, яких вони не були позбавлені за законом чи на підставі рішення суду, яким вони були засуджені або залишені під вартою».

²У літературі також з'являлись дещо своєрідні думки щодо природи фактичних обмежень. Їх називали також правообмеження, які переносить громадянин «в силу відбування покарання» частина яких у свою чергу мала своїм походженням факт ізоляції [15, с. 19].

відмовлявся від ізоляції як джерела фактичних обмежень прав засуджених громадян, переводячи їх у розряд правових [18, с. 18].

На думку дослідника, вибір ізоляції від суспільства в якості загального правообмеження є невдалим, адже зміст ізоляції у кримінальному і виправно-трудовому законодавстві не є визначеним, він досить різноманітно тлумачиться в науці. За наявного різноманіття поглядів на ізоляцію важко визначитись із його поняттям. Ізоляція, незважаючи на закріплення в якості однієї з вимог режиму виправно-трудових установ, більше існує як науково-теоретичне, а не правове явище. Тому дотримання позиції, що ізоляція є джерелом фактичних правообмежень, є однією з умов порушення законності як у правозастосуванні, так і в правотворчій діяльності [18, с. 114]. Це витікає, на думку науковця, з того, що у зв'язку з невизначеністю явища ізоляції, воно не може бути джерелом правообмежень, адже це не дає можливості визначити вичерпний перелік правообмежень для засуджених до позбавлення волі, що, за його словами, «по суті означає розмивання їх правового статусу».

Крім того, орієнтація на правообмеження, які не визначені законом (які витікають із факту ізоляції. – В.Ч.) допускає можливість перевищення повноважень тюремним відомством [18, с. 115]. Важко зрозуміти, чому, але з часом цим автором його принципова позиція щодо «шкідливості» ідеї фактичних правообмежень і необхідності юридизувати (вказати на власне юридичне походження обмежень, і ні в якому разі не на фактичне) була змінена на протилежну, що ізоляцію варто розглядати як комплекс правообмежень і що правообмеження обумовлюються нею, тобто що вона є джерелом фактичних правообмежень [19, с. 55].

Питання можливості походження правообмежень від ізоляції розглядалися і Ф.Р. Сундуриком. Предметом його розгляду було питання, чи є ті обмеження, що мають місце у виправно-трудових установах, генетично притаманними позбавленню волі, чи вони є лише свого роду «прибавкою» до ізоляції від зовнішнього світу як основного елемента цього виду покарання. Автор слушно зауважив, що на нього, напевно, однозначно відповісти не можна. Обмеження ряду потреб і прав засудженого є невід'ємним елементом позбавлення волі (право на пересування, вибір місця проживання, вільне спілкування тощо). Відмова від останніх може викривити сутність і призначення цього виду покарання. Але з іншого боку, є такі обмеження, які безпосередньо не характеризують сутність покарання (хоча вони тією чи іншою мірою визначають об'єм кари) [20, с. 27].

О.Л. Ременсон, у свою чергу, вважав, що позбавлення волі полягає не лише у факті ізоляції, а й у позбавленні інших прав [21, с. 30]. Науковець, хоча й досить стисло, торкався в одній зі своїх робіт проблеми фактичних обмежень. Це було обумовлено потребами того часу. У ст. 8 тодішніх Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, яка визначала засади правового положення осіб, які відбувають покарання, була закріплена категорія обмежень, що витікають із режиму відбування покарання. Вказувалось, що «особи, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі (...) несуть обов'язки і користуються правами, що встановлені законодавством для громадян СРСР, з обмеженнями, які передбачені законодавством для засуджених, а також які витікають із вироку суду і режиму, встановленого цими Основами і виправно-трудовими кодексами союзних республік для відбування покарання даного виду». Спроба визначити критерії меж можливого і, що ще складніше, необхідного впливу режиму на правове положення засудженого була надто важкою, фактично, можна стверджувати, що вирішена вона радянською наукою виправно-трудового права не була. Напевно, саме тому О.Л. Ременсон обійшовся лише переліком можливих критеріїв для визначення меж такого впливу.

Він указував, що однією зі спроб визначення таких критеріїв є визначення їх через установлення загального правила про те, що під дію обмежень підпадає та частина прав та обов'язків, якими засуджений не може користуватись фактично (таку позицію підтримував, наприклад, І. Ненов [21, с. 31]). При цьому на протигагу їй наводилась згадана вище позиція М.О. Стручкова про недопустимість того, щоб громадянин формально мав які-небудь права, а фактично не міг ними користуватись. Однак О.Л. Ременсон запропонував досить оригінальне вирішення цього питання. Він указав, що доки можливість фактичних правообмежень передбачена на доктринальному рівні, доти варто підтримувати позицію М.О. Стручкова. Коли ж можливість фактичних правообмежень закріплюється в законодавстві, вони переходять із розряду фактичних до розряду формальних. Як приклад наводилось положення п. 7 Правил про виправно-трудові колонії і тюрми Республіки Болгарія, в яких вказувалось: «Позбавлені волі користуються всіма встановленими законом правами за винятком тих, яких вони позбавлені вироком, і тих, які не можуть бути здійснені у зв'язку із позбавленням їх свободи» [21, с. 31]. Можна погодитись, що ідея автора про існування можливості переведення фактичних обмежень у розряд формальних і їх юридизації шляхом закріплення вказівки у законі є, безумовно, логічною. Однак нам видається доцільним категорично заперечити виправданість утілення такої ідеї в життя, про що йтиметься у наступній частині статті.

Висновки. Із проведеного аналізу витікає, що ідея обумовлених фактом позбавлення волі, ізоляцією обмежень давно відома і все ще розглядається як прогресивна з точки зору можливості додаткового захисту прав засуджених у міжнародних стандартах, а також зарубіжними вченими. Вітчизняні ж учені виправно-трудового права радянських часів досить часто сперечалися з приводу її раціональності. Тим не

менш, дослідження поставленої проблеми ніколи не було у спеціальному фокусі вітчизняних та зарубіжних учених. Можливо, саме це і призвело до відсутності ґрунтовних праць із цієї теми, більш-менш чітких наукових позицій щодо фактичних правообмежень засуджених, їх розуміння, втілення на практиці, значення для теорії та практики виконання-відбування покарань. Майбутні правові дослідження мають заповнити ці прогалини. На базі міркувань цієї статті буде опубліковано іншу, яка буде спрямована, в першу чергу, на власний аналіз автора, який ґрунтуватиметься на ідеях, означених у цій статті.

Список використаних джерел:

1. Сборник стандартов и норм Организации Объединенных Наций в области предупреждения преступности и уголовного правосудия / Организация Объединенных Наций. – Нью-Йорк, 2007. – 396 с.
2. General Comment No. 21: Replaces general comment 9 concerning humane treatment of persons deprived of liberty (Art. 10) : 10.04.1992. CCPR General Comment No. 21. (General Comments) Forty-fourth session, 1992. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/0/3327552b9511fb98c12563ed004cbe59?Opendocument>.
3. Fitzgerald E. Case law under the European Convention of Human Rights Human Rights // The Professional Training of Prison Officials : Proceedings, Seminar, Strasbourg, 7-9 July 1993, Human Rights Information Centre. Orientation Committee. – Council of Europe, 1995. – P. 5-15.
4. Human Rights Watch Undue Punishments Abuses Against Prisoners in Georgia. – Vol. 18, №. 8 (D). – New York, 2006. – 102 p.
5. Dickson v. the United Kingdom (18 April 2006) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-73360>.
6. Dickson v. the United Kingdom (04 December 2007) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-83788>.
7. Commentary to recommendation Rec (2006) 2 of the Committee of Ministers to Member states on the European Prison Rules // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/cdpc/E%20commentary%20to%20the%20EPR.pdf>.
8. Советское исправительно-трудовое право : учебник. – М. : Госюриздат, 1960. – 277 с.
9. Ширвиндт Е.Г., Утевский Б.С. Советское исправительно-трудовое право. – М., 1957. – 156 с.
10. Рагулин Г.И. Правовое положение заключенных в исправительно-трудовых учреждениях. Учебное пособие. – М., 1958. – 23 с.
11. Беляев А.А. Правовое положение осужденных к лишению свободы. – Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1976. – 120 с.
12. Иоффе О.С. Гражданско-правовое положение заключенных в исправительно-трудовых учреждениях. – М., 1959. – 310 с.
13. Меретуков Г.М., Упоров И.В., Кашоида В.В. Конституционные права осужденных к лишению свободы. – Краснодар, 2001. – 183 с.
14. Стручков Н.А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы общей части. – М.: Юрид. лит., 1984. – 240 с.
15. Наташев А.Е., Стручков Н.А. Основы теории исправительно-трудового права. – М., 1967. – 191 с.
16. Уголовно-исполнительное право. Учебник / под ред. проф. И.В. Шмарова. – М. : Издательство БЕК, 1996. – 418 с.
17. Советское исправительно-трудовое право. Общая часть : учебник для слушателей вузов МВД СССР / Артамонов В.П., Васильев А.И., Мелентьев М.П., Наташев А.Е. и др. ; под ред. Мелентьева М.П., Стручкова Н.А., Шмарова И.В. – Рязань : Изд-во РВШ МВД СССР, 1987. – 351 с.
18. Селиверстов В.М. Теоретические проблемы правового положения лиц, отбывающих наказание. – М. : Акад. МВД РФ, 1992. – 150 с.
19. Уголовно-исполнительное право : учебник для юрид. вузов / под ред. д.ю.н. В.И. Селиверстова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Юриспруденция, 2002. – 368 с.
20. Сундуров Ф.Р. Лишение свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности. – Казань : Издательство Казанского университета, 1980. – 215 с.
21. Ременсон А.Л. Некоторые вопросы правового положения осужденных, отбывающих уголовное наказание в виде лишения свободы / А.Л. Ременсон // Вопросы повышения эффективности борьбы с преступностью. – Томск, 1979. – С. 30-34.

